

MIRCEA PAȘCA

BEVEZETÉS NAGYVÁRAD KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI DECO-MODERNISTA ÉPÍTÉSZETÉBE

Majdnem minden, két világháború közötti nagyváradai építész és építőmester magyar nyelven tanult, és magyar kultúrájú volt.

A nagyváradai építészeti modernizmus gyakorlatilag láthatatlan. Nem létezik sem a közönség, sem az építészet iránt érdeklődők, de még az építészek számára sem. Nem ragadja meg úgy a tekintetet, mint a helyi szecesszió. Ráadásul Nagyváradon nincsenek olyan nagy léptékű, látványos épületek, mint a régióhoz kapcsolódó fő- vagy egyéb nagyvárosokban, amelyek a két világháború közötti időszakban egyaránt impozáns építményekkel gazdagodtak. Ennek ellenére a két háború közötti Nagyvárad komoly fejlődésen ment keresztül. Mind a város területe növekedett, mind pedig az épített állomány jelentősen gyarapodott. A modernista vagy art déco építészet jelenségéhez így számos 1930-as évekbeli épület révén juthatunk közelebb.

Az 1920 után épült épületek nem olyan látványosak, mint amelyek a háború előtt a város központjában épültek. A legtöbbjük kis vagy közepes volumenű, földszintes ház, amelyet részben a történelmi belvárosban, de főleg az új, nagy alapterületű városrészekben emeltek. A deco-modernista stílus váratlanul nagy hatást fejtett ki, és széles körben el is terjedt az új impérium Nagyváradán, még ha mindez csak kisebb léptékben tudott is kifejlődni.

Ebben a cikkben nem fogok kitérni a város gazdasági és urbanisztikai átalakulására, a történelmi kontextusra, valamint a demográfiai és társadalmi szempontokra, amelyek a nagyváradai deco-modernista építészet megjelenésének

és elterjedésének keretét adták. Ehelyett az *építészekre és épülettípusokra* fogom helyezni a hangsúlyt.

A két világháború között Váradon rendkívül sok épületet emeltek, annak ellenére, hogy a kissé mitizált tézis szerint a legnagyobb tömegű építkezések mind 1914 előttről származnak. A leglátványosabb műtárgyak 1914-ig a város központi, kiváltságos területén épültek, amely kétségtelenül nagyobb figyelmet kapott. Ezért az itt épült lakások is magas építészeti minőséget képviseltek, és nagyobb kényelmet kínálnak. Ezek a lakások a középosztálynak, a középső vagy jómódú polgárságnak, a szabadfoglalkozásúaknak épültek. Ezeken a területeken persze vannak szerényebb, hétköznapi házak is, amelyek kevésbé jómódú vagy az alsó középosztálybeli rétegeknek készültek.

A deco-modernista építészet megjelenésének, elfogadásának és fejlődésének tárgyalásában figyelembe kell venni két lényegi tényezőt: az építész-építőt, valamint a megrendelőt, illetve a tulajdonost. Az 1930-as években új, modern stílusban keletkezett épületek megrendelői főként a jómódú középosztály tagjai, a helyi elit képviselői, befektetők, ügyvédek, orvosok, politikusok és tisztviselők voltak. Csakhogy a deco-modernista építészet széles körben terjedt a társadalom alsóbb rétegeiben, a szegényebb populáció körében is. Ők kisebb, többnyire földszintes házakat építettek, amelyek a homlokzatukon viselték a deco-modernista jegyeket.

Nagyvárad deco-modernista épített örökségének tervezői és alkotói¹ nem ugyanazok, akik megbecsültségüket még 1914 előtt szerezték, hanem azok, akiket a vonatkozó 1932-es törvény elismert. Ők rendszerint nagyváradiak, helyi lakosok voltak, itt működött a tervezőirodájuk, még ha egy részük máshonnan is származott. Az 1930-as években nagyon kevés bukaresti vagy más városokból származó építész tevékenykedett Nagyváradon, ezek nem szerves, hanem kivételes esetek voltak. Főleg közérdekű projektek, tőpustervek esetében merült fel Petre H. Ionescu, Sorin Mincu, Constantin Nănescu neve Bukarestből vagy Victor Vladé Temesvárról. Ami a lakhatási célú épületeket illeti, csak néhány elszigetelt esetet találtam, ahol más városokból származó tervezők nevei szerepelnek.

Az 1930-as években ellenőri jogkörrel (pecsétjoggal) rendelkező építészeknek, a jogszabályok által elismert tervezőknek azok számítottak, akik: (1) szerepeltek az Okleveles Építészek Csoportjában; (2) besorolódtak a Román Építészek Testületének az 1932-es törvény szerinti „Oklevél nélküli, elismert építészek” kategóriájába; (3) építőkészt, vagyis korlátozott tervezési jogokkal rendelkező pallérok voltak, amely jogokat a III/1934-es miniszteri határozat II. pontjának c) és d) alpontja biztosította. Eszerint okleveles építészek voltak: Heyman Béla, Krause Tivadar, Pintér István, Rácz János, Iuliu T. Savu, Virányi Béla. Az „oklevél nélküli elismert építészek” kategóriába tartozott: Fülöp Sándor, Molnár György, Moskovits Jenő János, Szallerbek Antal. Építőkészt, vagyis korlátozott tervezési jogokkal bíró pallér volt Megyeri Ferenc, Nagy Imre, Poldesz Richárd² és Elkán Károly. Tóth Sándor okleveles főrajzoló volt, az iskolát 1914-ben végezte el.³

A nagyváradi okleveles építészek képzettségükből kifolyólag magukra általában mérnökként is tekintettek, rendszeresen használták az építészmérnök⁴ megjelölést. Bár építész diplomát szereztek, a műszaki egyetemeken folytatott tanulmányaiknak köszönhetően mérnöki ismeretekkel is rendelkeztek. A Budapesti Műegyetemen (Királyi József Műszaki Egyetem) 1938-ban kiállított iratok például igazolják, hogy az 1934 előtt kiadott építészdiplomák egyenértékűek a mérnö-

ki-építőmérnöki oklevelekkel. Azok, akik ilyen diplomával rendelkeztek, használhatták az „építész”, valamint a „mérnök” címet is. A tervezői megbízásoktól függetlenül mérnökként is gyakorolhatták a szakmát.

Majdnem minden, két világháború közötti nagyváradi építész és építőmester magyar nyelven tanult, és magyar kultúrájú volt. Egyetemi tanulmányait vagy szakirányú iskoláikat két kivétellel Budapesten végezték. Az egyetemi diplomákat és az építőmester- vagy építészképesítést igazoló bizonyítványokat Budapesten szerezték a magyar jogszabályok szerint letett szakvizsgák nyomán, majd azokat később Romániában is elismertették. Csak két olyan nagyváradi építészről tudunk a korszakból, akik műszaki képesítésüket nem Magyarországon szerezték. Ebből az egyik oklevelét Németországban, a másikat Ausztriában állították ki.

Lássuk most a történet legfontosabb szereplőinek rövid, enciklopédikus listáját.⁵

Virányi Béla (Adalbert)⁶ 1878. január 31-én született Kecskeméten. Szülei Virányi Ignác és Fuchs Teréz voltak. Zsidó vallású volt. 1895-ben érettségizett szülővárosában, majd a Budapesti Királyi József Műszaki Egyetemen tanult, ahol 1899-ben végzett. Az év június 17-én építésmérnöki diplomát szerzett. 1923. március 4-én oklevelét a Bukaresti Felső Építészeti Iskola (a továbbiakban: Építészeti Akadémia)⁷ elismerte. 1907-ben költözött Nagyváradra, ahol az Állami Építési Főosztálynál dolgozott. 1921-től a román közalkalmazott lett, először a Közmunka- és Közlekedési Minisztérium kötelékében, majd a Közúti Főigazgatóságnál. Egész idő alatt, 1931-es nyugdíjba vonulásáig mérnökként tevékenykedett, miután tervezőként még tovább dolgozott. 1935. április 19-én kérelmet nyújtott be az Építészek Testületébe való felvételére. Diplomáját elismerték. 1935. augusztus 30-án, ötvenhét évesen vált a 470-es számú építészigazolvány tulajdonosává. Halálának helyét és időpontját nem ismerjük.

Krause Tivadar (Teodor)⁸ 1878. október 17-én született Budapesten, római katolikusnak keresztelték. A Budapesti Műszaki Egyetemen tanult, ahol tanulmányait 1900-ban fejezte be. 1900. október 5-én szerezte meg építésmérnöki oklevelét. 1912. július 1-jétől Nagyváradon praktizált. Ifjabb Kálmán Rimanóczy Kálmán (1870–1912) építész tervezőirodájában dolgozott. Krause átvette és befejezte ifjabb Rimanóczy terveit az építész 1912-es halála után. 1932. augusztus 4-én kérelmezte építészdiplomájának elismertetését. Erre 1933. november 28-án került sor. 1935. augusztus 30-án megkapta a 459. számú szakirányú engedélyt. Ő volt az egyik legismertebb és legtermékenyebb helyi tervező a két világháború között. Halálának helyét és időpontját nem ismerjük.

Szallerbeck Antal (Anton)⁹ tervezte Nagyvárad leglátványosabb és legfontosabb épületeit a román nemzeti stílus elvei szerint, de számos templomot és különböző polgári épületet is emelt ugyanebben a manírban, mind a városban, mind Bihar megyében, valamint a Nagyváradi Görögkatolikus Egyházmegye birtokain. Szallerbeck Antal Gyula 1887. március 8-án született Pozsonyban. A középiskolát Budapesten végezte, majd a Budapesti Királyi Felső Építő Ipariskolán¹⁰ tanult, amelyet 1908-ban végzett el. 1912-ben letette a szakvizsgát, és megszerezte az „építésmérnök” képesítést. Komor Marcell és Jakab Dezső építészirodájában kezdett dolgozni Budapesten, majd az építészek megbízatásait követve Marosvásárhelyen és több helyen Magyarországon. 1911 és 1914 között a Schaumburg-Lippei Fejedelemség (Hannover környéke, Német Császárság) főépítésze volt. 1920-ban Temesváron telepedett le. Később Bukarestben élt és dolgozott. Rövid ideig a Kadrilaterben, Balcsikban, Cavernában és Bazargicban is

működött. 1926. június 1-jétől az Nagyváradon Román (Görögkatolikus) Egyházmegye főépítészeként dolgozott. Szallerbeck a román építészek névjegyzékében az „elismert építész” kategóriában szerepelt. Engedélyének száma a 124-es volt, kiadásának dátuma 1936. május 12. Szallerbeck 1960. december 27-én hunyt el Nagyváradon.

Iuliu Teofil Savu¹¹ a város főmérnöke volt. Savu 1889. december 29-én született Szászsebesen, Fehér vármegyében. Ortodox vallású volt. Nagyszébenben, majd a pozsonyi Honvédkerületi Gyalogsági Iskolában, valamint a szebeni evangélikus kollégiumban tanult. 1911. szeptember 10-én érettségizett. Egyetemi tanulmányait a Grazi Műegyetemen (1911/1912) majd a Bécsi Műszaki Egyetemen végezte építőmérnök szakon (1912/1913 és 1918/1919-től 1923/1924-ig). Harcolt az első világháborúban. 1926-ban szerzett diplomát a Bécsi Műszaki Egyetemen. 1927-ben került Nagyváradra, és az önkormányzat építésmérnökeként dolgozott. 1935 februárjától lett a város főmérnöke. Savu 1934-ben kérelmezte diplomája elismertetését és felvételét az Építész Kamarába. 1934. december 29-én megkapta a 435. számú engedélyt hivatása gyakorlására. Halálának helyét és idejét nem ismerjük.

Fülöp Sándor (Alexandru)¹² 1891. május 7-én született Nagyváradon, izraelita családban. Szülei Fülöp Adalbert és Kuhn Rozália voltak. A budapesti Királyi József Műszaki Egyetemen szerzett építésmérnöki diplomát. Diplomáját Romániában is elismerték, és 1923-ban Fülöp felvételt nyert a Műszaki Testületbe, ahol I. osztályú rendes mérnök volt. 1926. október 1-jétől építészként dolgozott a Bukaresti Posta-, Telefon- és Távíró Főigazgatóságnál, majd áthelyezték az Nagyváradon Területi Igazgatósághoz. 1932. augusztus 12-én kérelmet nyújtott be, hogy felvegyék az elismert építészek közé. 1936. november 25-én megkapta a 126. számú engedélyt. Halálának helyét és idejét nem ismerjük.

Heyman Béla (Adalbert)¹³ ismert nagyváradon zsidó család sarja volt. 1895. március 21-én született Nagyváradon. Heyman József fogorvos és felesége, Veiszlovits Lujza fiaként látta meg a napvilágot. Szintén a budapesti Királyi József Műszaki Egyetemen tanult, és 1917/1918-ban végzett. 1919. február 4-én kapta meg építésmérnöki oklevelét, amelyet 1933. szeptember 19-én a Bukaresti Építészeti Akadémia is elismert. 1934. április 4-én kapta meg 395. számú szakengedélyét. Halálának helyét és időpontját nem ismerjük.

Moskovits Jenő János (Eugen)¹⁴ 1900. szeptember 3-án született Nagyváradon. Moskovits József és Lévy Anna gyermeke volt, zsidó vallású. 1921. október 21-én áttért a római katolikus hitre. 1920-ban beiratkozott a badeni Fridericiana Műszaki Főiskolára (Die Badische Technische Hochschule Fridericiana zu Karlsruhe), műépítési szakra, amelyet 1924. május 30-án végzett el. 1932-ben Bukarestben kérelmet nyújtott be az Építész Kamarába való felvételére és tervezői engedélyének kiváltására. 1934-ben felvették az Elismert Építész Testületébe. 1935. május 9-én megkapta engedélyét, amelynek száma a 103-as volt. Halálának helyét és időpontját nem ismerjük.

Pintér István (Ștefan)¹⁵ 1902. március 8-án született Nagyváradon. Római katolikus vallású volt. Édesapja, Pintér Mihály ismert építőmester volt. Pintér a budapesti József Királyi Műszaki Egyetemen tanult (1920-1925). 1925. október 12-én szerezte meg építésmérnöki diplomáját. 1925-ben¹⁶ visszatért Nagyváradra, és a „Palatinus” Kft. építőipari cégnél helyezkedett el.¹⁷ 1926-ban saját építőipari céget alapított, és rövid időn belül Bihar megye keresett és elismert tervezője, mérnöke és vállalkozója lett. 1932-ben kérelmet nyújtott be az Építész Kamará-

ba való felvételhez. 1933. november 9-én megkapta a 371. számú engedélyt. 1978-ban Pintér István építész gyermekeit követve az NSZK-ba költözött, ahol 1986. március 8-án Garbsenben (Alsó-Szászország) hunyt el.¹⁸

Molnár György (Gheorghe, vagy angolosan: George)¹⁹ 1910. április 25-én született Nagyváradon. Állampolgársági bizonyítványa szerint apja Molnár Béla tanár volt (1880. április 13-án született Reichenberg Lipót és Geber Regina gyermekeként), anyja pedig Jakobi Gizella (Jacobi Moshe Moritz Mór és Jacobi Amália gyermekeként).²⁰ Az 1938-as eskü jegyzőkönyve szerint zsidó vallású volt. A Budapesti Műszaki Egyetemen tanult, ahol 1931-ben fejezte be tanulmányait, és 1932. február 18-án szerezte meg építészmérnöki diplomáját. Molnár 1928-tól Pintér Sándor tervezőirodájában dolgozott, majd az építészeti iroda vezetője lett. Ezt követően önállóan dolgozott, de továbbra is együttműködött Pintérral. 1932. augusztus 13-án benyújtotta tagsági kérelmét az Építész kamarának, illetve kérelmezte a tervezői engedély kiváltását. 1935. február 12-én megkapta a 96. számú igazolványt.

1939-ben, igen fiatalon Ausztráliába emigrált, ahol Canberrában, majd a sydney-i Hadügyi Ellátási Minisztériumban dolgozott rajzolóként. Ausztráliában ismert személyiség volt, építész, rajzoló, akvarellista, illusztrátor, karikatúrista és építész-tanár. A sydney-i, majd a New South Wales-i Egyetemen tanított. 1998-ban hunyt el Sydney-ben.²¹

Megyeri Ferenc (Francisc)²² 1882. október 1-jén született Budapesten. 1979-ben halt meg Nagyváradon. A Budapesti Műszaki Egyetemen tanult. Tanulmányait az 1903/1904-es tanévben fejezte be, és 1904. június 17-én szerzett mérnöki diplomát. 1909. október 28-tól dolgozott Nagyváradon építészként, és a helyi „Delta” építőipari cég tulajdonosa és vezetője volt. 1932. augusztus 11-én kérelmet nyújtott be, hogy felvegyék az Építészek Kamarájának tagjai közé, és megkapja a tervezői engedélyt. 1934-ben a korlátozott tervezési jogokkal rendelkező építőmester minősítést kapta, a III/1934-es Miniszteri Rendelet II-es cikkelyének c) és d) pontjai alapján. Számos nagyváradai projekten szerepel cégének bélyegzője és Megyeri aláírása.

Elkán Károly (Carol)²³ Nagyvárad egyik tehetséges és termékeny tervezője volt, aki rajzban és tervezésben is kiválót alkotott. 1895. november 12-én született Szatmárnémetiben, és 1978 márciusában halt meg Nagyváradon. A középiskolát Váradon végezte, 1911-től már ifjabb Rimanóczy Kálmán építészeti irodájában dolgozott. 1912. november 1-jétől, Rimanóczy halála után Krause Tivadar-nál volt alkalmazott. Itt gyakornokként, építészeti rajzolóként, 1927-től pedig tervezőként dolgozott. 1927 és 1932 között Krause irodavezetője volt, de ezzel párhuzamosan már saját terveit is vitte. 1930. március 18-án Budapesten tett vizsgát, majd a Magyar Királyi Mezőgazdasági, Ipari és Kereskedelmi Minisztérium 1884. október 30-i 46.188. számú rendeletéhez igazodva megszerezte az építőmester/pallér címet.

1932 augusztusában kérelmezte felvételét a Román Építész kamarához, illetve folyamodott tervezési jogosultságért. Elkán hosszan levelezett a Bukaresti Építészeti Akadémiával, felkészültségét bizonyító iratok, kérelmek és beadványok sorát jutatta el az érintett szervekhez. Végül 1938-ban „építőmesterként” vették fel „a II. cikk d) pontja szerint”. Ez idő alatt Elkán mégis tovább tervezett, és néhány projektjét a saját nevével szignálta. Úgy tűnik, hogy a jogi előírások és a tervezés, valamint az engedélyezés gyakorlata között a kor Nagyváradán bizo-

nyos törésvonalak alakultak ki. Elkán számos tervet valósított meg Krause irodájának munkatársaként, de később már csak saját nevét használta.

Az említett építészek és tervezési joggal rendelkező építőmesterek mellett a jelzett időszakban Nagyváradon több, tervezési jogosultsággal nem bíró építőmester is tevékenykedett. Ők elsősorban vállalkozók voltak, de az 1932-es törvény hatályba lépése után is vállaltak tervezői feladatokat. Mindannyian Budapesten szerezték meg az építőmesteri képesítést. Az 1932-es törvény szerint azonban *csak* építőmesterként, tervezési jog nélküli építőként ismerték el őket. Ilyen szakemberek voltak: Holdy Sándor, Keitner Lajos, Bercsényi Sándor, Rácz Mihály, Fenesi László, Papp József.²⁴

A két világháború közötti építészek és mesterépítők zöme az „art déco” stíluselvek kialakulása és a két világháború között újtára indult modern mozgalom megjelenése előtt képződött, a historizáló építészet, illetve a szecesszió időszakában szerezték alapvető jártasságukat. Átvették és elfogadták a két világháború közötti modernizmus építészeti nyelvét, majd saját elképzeléseik és a megrendelők igényeinek megfelelően, szakértelemmel, arányérzékkel és kiegyensúlyozottsággal alkalmazták azt. Molnár György az egyedüli, aki diplomáját már a modernista időszakban, 1932-ben szerezte, és tért vissza Nagyváradra hasonlóan modern építészeti elképzelésekkel. Az első, 1932-ben általa és Pintér István által aláírt projektekből látható, hogy átvették a Bauhaus és az Amszterdami Iskola által is népszerűsített korabeli kortárs építészet alapelveit. Elkán kezdetben túlnyomórészt dekoratív formanyelvet használt, majd az 1930-as években köteleződött el a deco-modernista irányvonal mellett.

Nagyváradon nagyon kevés középületet emeltek a két világháború közötti deco-modernista szellemben.²⁵ A városban ugyanis már 1914 előtt megépültek azok a főbb középületek, amelyekre feltétlenül szükség volt. Modern konstrukciókat csak olyan esetben terveztek, amikor nem létezett a funkciónak megfelelő építmény. Ezekben az esetekben rendszerint a bukaresti központi hatóságok vagy vállalatok működtek együtt a helyi önkormányzattal. Az új épületek mellett többször a régebbieket is bővítették, emeleteket toldottak hozzájuk, és a 1930-as évekre jellemző deco-modernista stílusban alakították át őket.

A jelzett időszakban három olyan országos jelentőségű épület valósult meg Nagyváradon, amelyet bukaresti tervezők jegyeztek: az (állami) Inasiskola, a Repülőtér és a Telefonközpont.

A nagyváradai repülőtér 1936 és 1937 között épült, és Sorin Mincu bukaresti építész tervezte.²⁶ A kivitelező Ioan Marian volt. 1939-ben került sor a használatbavételre.²⁷ A repülőtér a városon kívül, az Aradi úton, az úgynevezett Bónékút nevű területen létesült. Az 1936–37-ben megvalósult épületek ma már nem állnak.

A Nagyváradai Telefonközpont (az Anonim Román Telefontársaság székháza) 1937–38-ban épült. 1938. április 27-én avatták fel,²⁸ és az új automatizált távközlés irányításának adott otthont. Az épület az Aurel Lazár (egykori Nagysándor József) utca 15. szám alatt található, és eredetileg csak egy emeletes volt. Később átalakították, újabb szinttel toldották meg. A tervet a bukaresti építész, Constantin Nănescu (1887–1944) készítette. Ő jegyzett több telefonpalotát is az ország fontosabb városaiban.²⁹ Brassóban, Kolozsváron, Temesváron, Aradon, Konstancán, Ploiești-en, Jászvásáron, Brăilában, Galacon, Krajován, Konstancán, Chișinăuban és Cernăuți-ban (Czernowitz/Csernyivciben) hasonló stílusban emelt épületeket a Román Anonim Telefontársaság számára.³⁰

A nagyváradai Telefonpalota az átadás után (1938) az *Architectura* 1941-es évfolyamában közölt fotón

Az **Állami Ipari és Kereskedelmi Ipartanonc-otthon** az első és a második világháború között Nagyváradra tervezett legnagyobb tömegű deco-modernista épület. Az épületet Petre H. Ionescu bukaresti építész vetette papírra, és a Munkaügyi, Egészségügyi és Szociális Minisztérium építtette.³¹ A telket a városi önkormányzat ajánlotta fel az intézmény létesítésére. Az építési helyszín egy nagyobb, trapéz alakú földdarab volt a Magheru tábornok út (Sztaroveszky utca) 26. szám és a Petru Rareș (Péter) utca 2. szám kereszteződésében. Az épület 300 tanuló számára nyújtott volna szállást: 200 fő befogadására alkalmas étkezővel, 80 fő befogadására alkalmas fürdőszobákkal és zuhanyzókkal; tantermekkel és tanulószobákkal; könyvtárral, gyengélkedővel; a szükséges kiegészítő szolgáltatásokhoz elengedhetetlen helyiségekkel: konyhával, pincékkel, mosodával, vasalószobával, személyzeti és igazgatói lakásokkal; a Munkaügyi Felügyelőség székhelyével (vagyis újabb irodákkal). Az épületet a Pályaválasztási Hivatal székhelyének is szánták.³² Az alapkövet 1937. október 11-én tették le, a munkálatok 1938-ban kezdődtek. 1939 szeptemberében az épület tető alá került, de különböző berendezések és a nyílászárók hiánya miatt a használatba vétel elmaradt. A háború miatt a tanulószálló nem készült el időben. Az épületet 1949-ben fejezték be, az 1938-as tervtől eltérő formában.³³

Nagyváradon az önkormányzat vagy más magánberuházók által épített jelentős deco-modernista stílusú középületek a következők voltak: a városi strand, a megyei kórház 2-es számú pavilonja, a Várad-Olaszi Római Katolikus Plébánia fiúiskolája (az úgynevezett Stark-iskola, Brașovului utca 2. sz.), valamint a református kultúrotthon (Primăriei/Városház, egykori Teleki utca 27. sz.).

A **városi strandot**³⁴ 1934-ben építették ki egy önkormányzati tulajdonban levő telken, a Városliget (ma: Brătianu közpark) és a Sebes-Körös jobb partja közötti szakaszon. A tervező Szallerbeck Antal, a kivitelező pedig Pintér István cége volt. A strandot 1934. július 2-án adták át. A közfürdőtelep főépülete a bejáratot, a jegyirodát, az öltözőfülkéket és az éttermet foglalta magába. A konstrukció egyemeletes volt, fából készült, és zöldre mázolták. 1996-ban bontották le. Az

egész strandot felszámolták, és helyére, a kor igényei szerint, olimpiai úszómedencét és szállodát építettek.

A megyei kórház II. számú pavilonjának korszerűsítése – A Megyei Kórház a Republicii (Köztársaság, egykori: Fő vagy Rákóczi) utca 37. szám és a Louis Pasteur (Kórház) utca kereszteződésében található. A 2-es számú pavilon a Louis Pasteur utca felőli telekrészen van. 1934-ben írtak ki pályázatot a 2-es pavilon homlokzatának korszerűsítésére. Elkán Károly nyerte el az első díjat. A munkálatokat 1935-ben végezték, a kivitelező Zagyai Mihály volt.³⁵ Az épület eredeti formája a nagyváradi deco-modernista építészet jellegzetes példája volt. Jelenleg is áll, de a felismerhetetlenségig átalakított formában.

A megyei kórház központi telephelye „A gyógyulás forrása” ortodox templommal (1934–1937, terv. V. Vlad) és a 2-es számú pavilon 1937 körül

A „református otthon”³⁶ Nagyvárad legnagyobb méretű és legjelentősebb megvalósult közhasznú deco-modernista épülete volt, amelyet át is adtak még a két világháború között. Ugyanakkor ez volt Elkán Károly legfontosabb terve is a városban. Az 1920 után létesült új református egyházkerület 1935-ben megvásárolta a telket és az épületeket az egykori Teleki utca 27. szám alatt. Az építész két tervváltozatot készített. Az első változat 1935 februárjában, a második, immár végleges változat pedig 1936-ban készült. Az épület kivitelezésére kiírt pályázatot Moll Elemér kolozsvári cége nyerte el. A munkálatok 1936 tavaszán kezdődtek, és az épületet 1936 novemberében már át is vehette a református egyház.³⁷ Az épület összetett funkciókat látott el: a Királyhágómelléki Református Egyházkerület székháza, a nagyváradi szakközép- és inasiskolák diákjainak kollégiuma, kulturális központ, különféle rendezvények helyszíne volt. Az dísz- és rendezvényterem eredetileg 520 fő befogadását tette lehetővé.

Nagyvárad két világháború közötti lakóépület-állományát átfogó módon igyekeztem bemutatni az *Arhitectură și locuire în Oradea interbelică* (Építészet és lakhatás a két világháború közötti Nagyváradon) című könyvsorozat kötetében. Az első kötet³⁸ a nagy és közép méretű házakkal foglalkozott, amelyek egy- vagy többemeletesek, és több lakást tartalmaztak. A második kötet³⁹ a villákat, a gazdagabb rétegek emeletes magánházait és az egyéb, kétszintes épületeket vette sorba. A legutolsó, harmadik kötet⁴⁰ pedig a központ és az 1914 után ennek periferiáján létesült új városrészek földszintes épületeit lajstromolta.

A nagyváradi modernizmus főként a lakóépületek, a magánépületek területén érvényesült. Az 1930-as években megfigyelhető a lakások, a többlakásos ingatlanok korszerűsödése, de mégsem szakítanak egyértelműen a korábbi idő-

szakkal. Kevés olyan két világháború között fogant lakóépületet találni, amely a korábban alkalmazottaktól eltérően modern, funkcionális alaprajzi megoldást érvényesítene.

A református kultúrotthon a harmincas években
© Királyhágómelléki Református Egyházkerület

Az 1930 és 1940 közötti időszakban épült bérházak mérete kisebb, mint az első világháború előtti időszakban megvalósultaké. Kevesebb lakást tartalmaznak, és azok kisebbek is, mint a háború előttié. Valójában ezek kis- vagy közép-méretű lakóházak. Leggyakrabban csak földszintjük és egy emeletük van. Kevesebb a kétszintes épület. A többszintes lakóépületek általában négy vagy több lakást tartalmaznak.

A földszintes családi házak voltak a leggyakoribbak. Teljes városrészek épültek ki, de a földszintes családi házaknál – régi mintára – telekosztások történtek. A két világháború közötti időszakban épült lakásállomány nagy részét ezek a földszintes családi házak alkotják. Az új városrészekben nagyon sok a kis, földszintes lakóépület, amely csak egy szobából, konyhából, kamrából, esetleg egy előszobából áll, az udvaron pedig egy latrina és egy fáskamra található. Ezután a két- vagy háromszobás házak dominálnak.

A villák vagy a kétszintes családi házak viszonylag kis számban vannak jelen a városban a két világháború közötti időszakban épült egyéb épületekhez képest. De mégis több épült belőlük, mint a háború előtt.

Megjelenik az egyszintes és részben kétszintes családi ház-típus, amelyben egy vagy két szoba található. Továbbra is épülnek a gazdag rétegeknek szánt, földszintes, nagy méretű, többszobás lakóépületek. Gyakrabban előfordulnak a földszintes és emeletes házak, amelyek minden szinten két-két lakást tartalmaznak. Ehhez társulnak még az emeletes, háromlakásos házak.

Továbbra is épülnek olyan földszintes házak, amelyek több lakást tartalmaznak, és a teljes telekmélységet kihasználják. Ezek a házak L, U, O alakúak, és több lakást csoportosítanak. Ez a város központi részén található, mely telkek sajátosságainak köszönhetően a vízszintesen kialakított lakóépületek típusának folytonosságát mutatja. Ehhez hozzáadódnak azok a típusú lakóépületek, ame-

lyeket a meglévő házak telkeire építettek, a szabad területen, a telek közepén vagy a kert végében, a telek sajátosságaitól függően.

Az építészeti stílus szempontjából a nagyváradi építmények két szakaszban épültek. Az 1930-as évekig eklektikus építészetet alkalmaztak, különböző történelmi stílusokból származó díszítőelemekkel, vagy úgynevezett expresszív „decós” építészetet. Az 1930 után a modern mozgalom jelenléte Nagyvárad építészetében is érezhetővé vált. Letisztult, ornamensek nélküli homlokzatok keletkeztek, amelyeket vízszintes vakolatdíszekkel, a nyílások tömegjátékával, mértani szerkesztésekkel ritmizáltak, de közben nyeregvetés fedélszékeiket sokszor attikafalakkal takarták ki. Tehát Nagyvárad modernista építésze mégis közelebb áll az art déco stílushoz, a „jól temperált modernizmushoz”⁴¹ vagy inkább a modern mozgalom szerényebb formájához. Az első modernista háztervek Nagyváradon, amelyek a mai napig fennmaradtak, a Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Fiókjában őrzött tervek szerint 1932-ből származnak.

Számos ház homlokzatát újítták fel az 1930-as években, az akkori ízlésnek megfelelően a modern kinézet, az egyszerű, díszítés nélküli homlokzat és a nagy ablakok mellett döntve. A modern szemlélet iránti vágy Nagyváradon meglehetősen elterjedt lehetett, tekintve a modernista szellemű épületek nagy számát, valamint a 18. és 19. századból, illetve a 20. század elejéről, az 1914 előtti időből származó régebbi házak homlokzatainak felújítási-átalakítási törekvéseit.

A nagyváradi lakóépületek deco-modernista építészetének illusztrálásaképpen itt csak néhány példát, tervet választottam, anélkül hogy az egyes eseteket részletes elemzésnek vetném alá. A teljesebb kép felvázolása érdekében minden épülettípusból egyaránt igyekeztem válogatni.

A Nagyváradi Ortodox Püspökség bérháza⁴² – Roman Ciorogariu Püspök (egykori Úri) utca 6. sz.; megrendelő: Nagyváradi Román Ortodox Püspökség; tervező: Krause Tivadar építész; kivitelezők: Papp János és Fenesi László; terv kelte: 1934. április 14. és 1934. november; engedély száma: 12680/1934. május 2., illetve 1934. június 12. A nyolc különböző méretű, bérbe adható lakásokat tartalmazó épület földszinttel és két emelettel rendelkezik. A lakások az utcára néznek.

Gara Doktor-féle társasház (1937)⁴³ – Moscovei (Moszkva) (korábban II. Károly király, illetve Szilágyi Dezső) utca 9. sz.; tulajdonos: dr. Gara Ödön; tervező: Gheorghe Molnár és Rácz János építészek; kivitelező: Holdy Sándor; terv: 1937. április 30.; építési engedély száma: 14393/1937. november 9.

A ház tulajdonosa dr. Gara Ödön belgyógyász volt. A jelenlegi épület egy földszintes ház átalakításának, emeletráépítésnek és bővítésének eredménye. Az ingatlan a földszinten az orvos lakosztályát és rendelőjét, az emeleten pedig kiadó lakásokat és garzonokat foglalt magában.

A Friedmann II. többlakásos lakóház⁴⁴ – Libertății (Szabadság) tér 44. sz. (egykor Eminescu közpark, illetve Milleniumi emléktér 34. sz.); megrendelő: Friedmann Hermanné; építő („tervező”): Molnár György építész; kivitelező: Pintér István; építési engedély: 8751/1937. április 17.

A ház építtetője Hermann Friedmann felesége volt. Férje halála után ingatlanbefektetéseket eszközölt. Hermann Friedmann a Dreher-Haggenmacher Sörgyár nagyváradi vezérigazgatója volt. A ház nagyváradi vonatkozásban egyedülálló megjelenésű. A keskeny telekhez jól illeszkedő épületben egy lakrész található a földszinten, az emeleten pedig egy garzon-, illetve egy többszobás lakás.

Emeletes, kétlakásos ház⁴⁵ – Rovine (Polgárör) utca 14. sz.; építtető: Tóth Sándor; tervező: Elkán Károly; kivitelező: Bercsényi Sándor; terv: 1934. június

24.; építési engedély száma: 50873/1936. június 17. A ház az egyemeletes, két-lakásos, mindkét szinten azonos alaprajzú épület jellegzetes példája.

Kunda Márta villája – Libertáti (Szabadság), egykori Milleneumi emléktér 3. sz.; terv: 1935 júniusából; építési engedély: 23044/1935. június 27-ről;⁴⁶ tervező: Fülöp Sándor építész; kivitelező: Pintér István.

Ez a kétszintes villa Nagyváradon talán a kor legmodernebb lakóháza volt. Ez az egyik olyan villa, amelynek földszintje és emelete is van. A tulajdonos Kunda, születési nevén Rippner Márta volt. Édesapja, Rippner Farkas nagyváradi gyártulajdonos. Dr. Kunda Andorhoz ment feleségül, a *Napló* köz- és újságírójához, majd szerkesztőjéhez. A villa egyértelműen kiemelkedik a többi, a két világháború között Nagyváradon épült ház tervei közül. Modern belső elrendezésével, tömegkezelésével, építészeti nyelvvel közelebb áll az összművészeti formaképzéshez.

Félig emeletes lakóház⁴⁷ – Rovine (Polgárőr) utca 18. sz., a Braşovului (Brasó) utca sarkán; tulajdonos, megrendelő: Bogdan Manea bírósági tanácsos; a terv kelte: 1935. április 1.; építési engedély: 10006/1937. május 5.; kivitel: Pintér István építésmérnök; A tervet nagy valószínűséggel Molnár György készítette. A ház jó példája a földszintes, de részemeleti elemmel bővített családi házaknak.

Földszintes, többlakásos ház (1934)⁴⁸ – Dunărea (Duna) utca 14. sz. (egykori Berthelot tábornok, majd Gh. Duca, illetve még korábban Sal Ferenc utca 10. sz.); tulajdonos: S. Mendel és S. Mendel felesége, Koller Jeny; 1934. július 4-i terv; engedély száma: 34056/1934. november 2; Fenesi László kivitelezésében. A tervező ismeretlen. A földszintes ház U alakú alaprajzzal rendelkezik, és négy lakást foglal magában, így a háború előtti, többlakásos, földszintes épületek sorába illeszkedik.

Földszintes családi ház⁴⁹ – Braşovului utca 22. szám (korábban Averescu utca 22/b); tulajdonos: dr. Feldmann Ármin (ügyvéd) felesége, születési neve Mandel Klára; kivitelező: Halász János kőművesmester; tervező: Molnár György építész; terv kelte: 1933. augusztus 1.; engedély száma: 24394/ 1933. szeptember 13.

A ház modern homlokzatával és alaprajzával tűnik ki. Alaprajzi elrendezése modern, de kapcsolódik a nagyváradi földszintes házak általános és hagyományos típusához is. A tervezett homlokzat egyszerűbb, közelebb áll egy purista modernista építészeti formanyelvhez.

Egy újabb földszintes családi ház⁵⁰ – Rovine utca 7. szám (korábban Barthou u. 9.); megrendelő: Kaminer Kornélia; a terv kelte: 1935. április; engedély száma: 46921/1936. november 31.; tervező: Fülöp Sándor, építésmérnök; kivitelező: Keitner Lajos.

Kétszobás magánház⁵¹ – Mărăşti utca 4. szám alatt, a Leonard Mociulschi tábornok utca sarkán; tulajdonos: Löbl Zoltán és felesége; tervező: Papp Ferenc; kivitelező: Karsai Mihály; a 5918. sz. engedély szerint. A kis méretű családi ház szép példája, két szobával, előszobával, konyhával, kamrával és fürdőszobával.

Kétlakásos ház⁵² – MIMOZEI utca 16. szám, korábbi Oituz utca 14.; tulajdonos: Ioana Tăbăcar; vállalkozó: Altnöder Ede; engedély kelte: 1939. december 18. A terv egy központi folyosóval és két lakóegységgel rendelkező ház típusát példázza (ebben az esetben egy szobából, előszobából, fürdőszobából, egy kis folyosóból, vécéből, kamrából és konyhából áll).

Egy kisebb lakóház terve⁵³ – Dorobanţilor utca 4–6. szám, korábban Dealului (illetve Heltai Gáspár) utca 4. sz.; helyrajzi szám: 315/1; tulajdonos: Kovács Lajos; tervező: Virányi Béla; tervezés dátuma: 1935. február 18.; 6670. sz. engedély 1935-ből. Nagyon kicsi, minimalista típusú ház, amely Nagyvárad különböző

városrészeiben, de főleg a két világháború között épült új városrészekben gyakran előfordul. A ház konyhából (átjáró helyiségből), kamrából és egy utcára néző szobából állt.

Zuh Deodáth fordítása

■ JEGYZETEK

1. A két világháború között Nagyváradon tervező építészekkel kapcsolatban minden rendelkezésre álló adatot összesítettem az alábbi könyvben: Mircea Pașca: *Arhitecți uitați din Oradea interbelică. Un album din cimitirul memoriei*. Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2022. A helyi építészekre vonatkozó információk a Román Nemzeti Levéltár Központi Történelmi Levéltára Műszaki és Nyilvántartási aegységében az Építészek Kollégiuma fondjának 808. leltári szám alatt nyilvántartott anyagai alapján készültek. Az egyes építészekre vonatkozó pontos hivatkozások és idézetek a fent említett könyvben találhatóak.
2. A korlátozott jogkörrel bíró szakmabeliek listájához lásd *Buletinul Corpului Arhitecților*. 1939. 159.
3. Uo. 155.
4. Románul: „inginer-architect”, amely nagy valószínűséggel a magyar „építészmérnök” kifejezés román körülményekhez igazított változata – *a szerk.*
5. Neveiket a hivatalos iratokban szereplő alakban is közreadjuk – *a szerk.*
6. Lásd Arhivele Naționale ale României, Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale, Biroul Arhivele Tehnice și de Înregistrare, Fondul Colegiul Arhitecților, inventar 808 – a továbbiakban: A.N.RO.-S.A.N.I.C.-B.A.T.Î, inv. 808, dos. 2350, fol. 1–35.
7. Mindig önálló intézmény volt, nem volt egy szélesebb műegyetemi kötelék része. A mai Ion Mincu Építészeti és Urbanisztikai Egyetem elődje – *a szerk.*
8. Uo. inv. 808, dos. 751, fol. 1–18.
9. Az építész munkásságáról lásd még: Mircea Pașca: *Arhitectul Anton Szallerbeck și stilul național românesc*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2023 (javított, bővített kiadás).
10. A későbbi Ybl Miklós Építőipari Főiskola, majd a Szent István Egyetem, ma pedig az Óbudai Egyetem Ybl Miklós Építéstudományi Kara – *a szerk.*
11. Lásd fent, dos. 680, fol. 1–18; illetve még: Fehér Dezső (ill. Hőnig Sándor): *Bihor-Bihar megye, Oradea-Nagyvárad, Kultúrtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve*. Sonnenfeld Adolf Rt., Nagyvárad, 1933–1937. 364.
12. A.N.RO.-S.A.N.I.C.-B.A.T.Î, inv. 808, dos. 456, személyi kartotékok, fol. 1–24.
13. Uo. dos. 592.
14. Uo. dos. 913, fol. 1–9.
15. Uo. dos. 1039, fol. 1–17. Lásd még a Mérnöki Tagozat aktáit, fol. 1–31.
16. Az építéssel kapcsolatos dokumentumokat Tavaszai Hajnal gyűjtéséből ismerjük. Az alapadatokhoz lásd még: *Ki kicsoda. Erdélyi és bánági közéleti lexicon*. Szerk. Damó Jenő. Grafika kiadóvállalat, Temesvár–Arad, 1931. 93–94.; Fehér Dezső et al.: *i. m.* 363.
17. *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdéi compass*. 1942–1943. 3–4. kötet, 18. évfolyam. Vidéki ipari és kereskedelmi részvénytársaságok. Tavaszai Hajnal gyűjtése szerint.
18. A Pintér családról szóló információkat Mokos László, Pintér Mária asszony férje közölte. Tavaszai Hajnal gyűjtése.
19. A.N.RO.-S.A.N.I.C.-B.A.T.Î, inv. 808, Fondul Colegiul Arhitecților, dos. 900, fol. 1–17.
20. Lásd <https://www.geni.com/people/Gheorghe-George-Gyorgy-Molnar/600000009388993120>; illetve még: <https://www.geni.com/people/Gizella-Moln%C3%A1r/600000009389015888>.
21. Jo Holder – Robert Freestone – Joan Kerr: *Human scale in architecture: George Molnar's Sydney*. A Craftsman House Book, Fine Art Publishing Pty Ltd, Sydney, 2003. 11–19., illetve: 144.
22. A.N.RO.-S.A.N.I.C.-B.A.T.Î, inv. 808, Fondul Colegiul Arhitecților, dos. 861, fol. 1–6.
23. Uo. inv. 808, dos. 401, fol. 1–32. Az életével kapcsolatos információk fiától, Elkán György Kolozsváron élő építésztől származnak.
24. Lásd még ehhez bővebben: Pașca: *Arhitecți uitați din Oradea interbelică*.
25. Uő: *Edificii moderniste din Oradea interbelică*. Ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 2025. Megjelenés előtt.
26. *Arhitectura* 1941. január–március. 125. [Az 1941-es évfolyam kiemelten foglalkozott azoknak a területeknek a központi beruházásaival, amelyeket Románia a Molotov-Ribbentropp paktumnak, illetve a második bécsi döntésnek köszönhetően veszített el. – *a szerk.*]
27. Arhivele Naționale ale României – Serviciul Județean Bihor (a továbbiakban ANRO-SJBH), Fondul Primăria Municipiului Oradea, inv. 96, dos 3/1939, fol. 284–287.
28. Porunca vremii [napilap] 1938. április 29. 4., illetve: Corneliu Crăciun, *Viața Cotidiană în Oradea interbelică*. Primus, Oradea, 2010, 201–202.
29. *Arhitectura* 1941. január–március. 148–149.

30. A Telefontársaság 1930-as években emelt hasonló épületeihez lásd még: <http://inter-belica.blogspot.com/2016/08/societatea-anonima-romana-de-telefoane.html>.
31. Arhitectura 1941. január–március.
32. A.N.RO.-S.A.N.I.C.-S.A.A.C., Fondul Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor Sociale, dos. 341/1933, fond 41–42.
33. Lásd még: Pașca: *Edificii moderniste din Oradea interbelică*.
34. Uő: *Arhitectul Anton Szallerbeck și stilul național românesc*. 305.
35. Elkánról lásd még: Pașca: *Arhitecți uitați din Oradea interbelică*. 298–328.
36. Uő: *Edificii moderniste din Oradea interbelică*.
37. *Beszélő kövek. 70 éve épült az Egyházkerületi Székház*. Szerk. Veres-Kovács Attila. A Királyhágómelléki Református Egyházkerület kiadása. Nagyvárad, 2006. 10.
38. *Case mari și mijlocii din Oradea interbelică*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2022.
39. *Anumite case din Oradea interbelică*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2023.
40. *Case cu parter din Oradea interbelică*. Argonaut, Cluj-Napoca, 2023.
41. Mihaela Criticos kifejezése. Lásd uő: *Art Deco, sau modernismul bine temperat*. Simetria, Buc., 2009.
42. A.N.RO.-S.J.BH., Fondul Primăria Municipiului Oradea, inv. 96, dos. 1/1934, fol. 283–287.
43. Uo. dos. 5/1937, fol. 29–31.
44. Uo. dos. 4/1937, fol. 56–57.
45. Uo. dos. 3/1936, fol. 315–316.
46. Uo. dos. 2/1935 fol. 257–258.
47. Uo. dos. 4/1937, fol. 143–144.
48. Uo. dos. 3/1934, fol. 273–275.
49. Uo. dos. 5/1933, fol. 332–334.
50. Uo. dos. 3/1936.
51. Uo. dos. 3/1937, fol. 187–188.
52. Uo. dos. 8/1939, fol. 111–112.
53. Uo. dos. 1/1935, fol. 89–90.

